

21 Кіяшко Л. Батуринські церкви доби Івана Мазепи. //СЛ.- 2002.-№ 1.-С. 23-24. Всі батуринські храми були знищені російськими військами під час взяття Батурина у 1708 р.

22 Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба...С. 170-171.

23 Там само. - С. 146.

24 БПАН. ВР. - № 270.- Арк. 53-54 зв. Див.: Мицик Ю. А. З документації гетьмана І. Мазепи. //СЛ. - 1998. - №1. - С. 92 - 93.

25 Павленко С. Міф...; Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа - меценат українського церковного мистецтва //Церковний календар на 1992 р. Б. м., 1992.- С. 152-170; Пуцко В. Гетьман Іван Мазепа і розвиток українського мистецтва // Київська старовина. - 1995.- № 1.- С. 98-104; Пуцко В. Ікони Чернігівщини //СЛ.- 1997.-№ 4.- С. 129-135; Пуцко В. Мазепина срібна шата в Чернігові //Родовід.-1996. - Ч. 2(14).- С. 112-116.

*) Тут і далі датування подане за старим стилем.

**) Тут і далі в дужках вказано номер універсалу Мазепи за найповнішою їх публікацією 2002 р.(Універсали...)

Ясновська Людмила

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРОГОРОДСЬКОЇ БОЖНИЦІ В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Церква архангела Михайла в м. Острі відома за літописним рядком під 1152 р., коли коаліція князів узяла Городець (городище в с. Старгородці, що на околиці м. Остра) і спалила його.: «... навіть і божницю святого Михайла; верх був рублений з дерева, і це згоріло»¹. У ХVІ ст. церква стояла занедбана, але в ХVІІ ст. було поновлено службу. В ХVІІІ ст. у зв'язку з неможливістю відновлення храму прийнято рішення розібрати «середину церкви по ниже окна», а в середині ХІХ ст. у результаті обвалу гори зруйнувався фундамент південної стіни. На сьогодні збереглася на повну висоту тільки алтарна частина з фресковим живописом. За висновками М.К. Каргера, храм належав до чернігівської архітектурної школи², а В.А. Богусевич вважав, що храм мав призначення оборонної вежі³. Дослідження, проведені П.О. Раппопортом, остаточно закріпили за пам'яткою визначення як такої, що належить до переяславської архітектурної школи кінця ХІ ст., яку було розписано на початку ХІІ ст. на замовлення Володимира Мономаха⁴.

Метою даної розвідки є висвітлення історії збереження та вивчення Старгородської божниці в кінці ХІХ на початку ХХ ст. різними установами та згадати прізвища її дослідників.

Початок археологічних досліджень Михайлівської церкви пов'язаний з ім'ям М.О. Константиновича, який купив у княгині Кудашової Старгородку в 1876 р. і звернув увагу на жалюгідний стан пам'ятки. Скоріш за все вже тоді він «немедленно огородил остатки храма, и с того времени они находятся под строжайшей охраной»⁵. Крім того, проведені М.О. Константиновичем розкопки дозволили відтворити схему-план церкви, встановити техніку кладки «орис mixtum». На жаль, звіти або повідомлення про ці роботи до Імператорської археологічної комісії (далі ІАК) не надійшли, а з'явилися значно пізніше у вигляді статті в журналі «Киевская старина», яка і привернула увагу мистецтвознавців до фрескового живопису Старгородської божниці.

Про стан пам'ятки ІАК стало відомо з відповіді чернігівського губернатора на запит, зроблений у лютому 1888 р. Вже на той час власник землі, де стояли розвалини Остерської божниці, М.О. Константинович звернувся до професора Санкт-Петербурзького університету С.П. Прахова по допомогу в збереженні вівтарної частини, але не отримав підтримки⁶.

Ім'я людини, яка також однією із перших почала турбуватися про стан пам'ятки, залишилося поза увагою. У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від дійсного члена Київського товариства заохочування художеств М.Ф. Біляшівського. Він спробував зацікавити комісію одним із «древнейших памятников русского зодчества, в настоящее время близкий к полному уничтожению»⁷, що розташовувався у с. Старгородка Чернігівської губернії Остерського повіту. У листі він описав

жалюгідний стан церкви, звернув увагу на фрески в алтарній частині, які «с теченням часу все більше і більше руйнуються, ніким ще вповне не скопировані і не срисовані»,⁸ та сподівався на те, що комісія вживе заходів для її збереження. Ним же було запропоновано допомогти комісії у збиранні відомостей про пам'ятник. На жаль, вона не звернулася за допомогою до М.Ф. Біляшівського.

Для вирішення порушеного М.Ф. Біляшівським питання комісія листом від 20 січня 1892 р. звернулася до «знатока місних древностей» В.Б. Антоновича з проханням надати висновки про стан пам'ятки. Вже у квітні до ІАК надійшло повідомлення, в якому зазначалося, що це храм «княжеского часу і частина фресок доволі явственно уцелела». Крім того, надіславши фотографію збереженої алтарної частини, В.Б. Антонович запропонував О.О. Бобринському свої послуги щодо зняття плану та замальовок фресок⁹. Але комісія з незрозумілих причин не скористалась його пропозицією, а копії фресок А.В. Половцев разом із дружиною зробив у тому ж таки році за десять днів «при самых неблагоприятных условиях». У грудні 1892 р. на засіданні Імператорського російського археологічного товариства він повідомив про фрески XII ст., «найденных им в развалинах часовни Юрьевской Божницы», що викликало жваве обговорення за участю В.Г. Бока, О.Ф. Бичкова, М.В. Покровського, М.В. Султанова та В.В. Сулова¹⁰. Виконані дослідником замальовки та плани не були представлені ІАК. Лише у 1907 р., коли постало питання про видання М.О. Макаренком фрескового розпису Остерського храму, комісія звернулася до О.М. Половцевої з проханням надати дозвіл «издать кальки исполненных вашим мужем с фресок старинной церкви»¹¹. Збереження залишків руїн храму, особливо його фрескових зображень, обговорили члени Імператорського Московського археологічного товариства (далі ІМАТ) на X археологічному з'їзді у Ризі 1893 р.

Якщо маститі науковці були байдужі до стану церкви, то М.О. Константинович своєю публікацією у 1896 р. зміг привернути увагу громадськості до сумної долі пам'ятки давньоруської архітектури. П.М. Добровольський у своїй роботі «Юрьевская Божница» (1902 р.) визнав, що по охороні церкви не було ніяких дій аж до 1894 р., поки церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії не порушило це питання, звернувшись до єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія з пропозицією захистити від негоди залишки храму, зробити над ним «прикрытие, или же образовал из алтарной части сего храма часовню, с сохранением уцелевших на алтарной стене фресковых изображений»¹². Звернення Антонія до відомого любителя старожитностей губернського предводителя дворянства генерал-лейтенанта графа Г.А. Милорадовича не зацікавило останнього, він переадресував його чернігівському губернатору Є.К. Андрієвському. Не дочекавшись відповіді, восени 1896 р. духовна консисторія запропонувала благочинному П. Рклицькому здійснити ремонтні роботи коштом парафіян с. Старгородки¹³.

З 1895 р. піклування про стан Михайлівського храму взяли на себе Остерське земство та повітова управа. В липні 1899 р. земська повітова управа звернулася до ІАК з пропозиціями по збереженню руїн древнього храму і отримала відповідь, що повна реставрація неможлива тому, що «при незначительности сохранившихся от храма остатков, такая реставрация могла бы привести лишь к искажению памятника»¹⁴. Крім того, було надано рекомендації до реставраційних робіт, а саме: «1) необходимо пригласить опытного архитектора, 2) над сохранившейся алтарной частью устроить деревянный шатер или навес достаточно широкий, чтобы защитить внутреннюю поверхность апсиды от дождя и снега, 3) трещины в остатках свода залить цементом, не изменяя сохранившегося вида развалин, 4) окружить памятник высокою оградой, чтобы закрыть доступ стадам и пастухам»¹⁵. Остерське земське зібрання виділило на ремонтні роботи 1000 крб., а практично всі рекомендації ІАК виконувалися під наглядом місцевого техника-будівельника Шульца влітку 1902 р.¹⁶ Але досвідчений архітектор при цьому не був присутній.

У жовтні 1902 р. до ІАК звернувся О.К. Хребтов з проханням видати відкритий лист на дослідження Остерської божниці. Комісія зажадала від нього доказів його фахової підготовки, запропонувавши зробити фото пам'ятки та надіслати план майбутніх археологічних досліджень. У листі до О.О. Бобринського прохач зауважив, що проведені ремонтно-реставраційні роботи Остерською повітовою управою повністю знищили пам'ятку тому, що «на его крышу или точнее выражаясь свод, навалено несколько видов

кирпичей и все они покрыты железом, а на верху небольшая главка, подобное безобразие трудно представить». У відповіді зазначалось, що ІАК більш схильна надати право ведення досліджень спеціалісту-архітектору. Крім того, «не найдя новых указаний относительно предложенных Вами раскопок, не сочла возможным выдать Вам просимый открытый лист». О.К. Хребтов після такої відповіді переключився на успішні дослідження печерних комплексів Межигірського монастиря¹⁷. Будь-яких робіт у 1903 р. членами ІАК на пам'ятці не було проведено.

Під час підготовки до чергового археологічного з'їзду одним із пунктів програми Московського підготовчого комітету до XIV археологічного з'їзду в Чернігові було записано про обов'язковий опис та видання «в точных фотографических снимках остатков древней церкви с фресковой живописью в г. Остре»¹⁸. До цієї роботи знову активно долучилися представники ІАК. З 1902 р. в комісії почав працювати художник-архітектор П.П. Покришкін¹⁹, що дозволило розгорнути широкі роботи по реставрації та охороні архітектурних старожитностей в Росії, в тому числі і давньоруських.

Так, у серпні 1906 р. відряджений комісією професор Д.В. Айналов оглянув Юр'єву божницю і відзначив у звіті поганий стан пам'ятки після реставрації, зауваживши, що «фрески не только в некоторых местах обвалились, но и испортились и выветрились»²⁰. М.О. Макаренко того ж таки року оглянув церкву і у своїй доповідній записці від 30 січня 1907 р. до ІАК зазначив, що «фрески не защищены от дождя и снега, обрыв у церкви не укрепляется» і запропонував установити навіс над руїнами, захистити фрески від написів туристів, зміцнити штукатурку, що відвалюється, зробити обміри, фото та скопіювати фрески²¹. М.О. Макаренко після проведення своїх досліджень спочатку друкє коротке повідомлення²², потім - розлогу статтю²³ і лише через двадцять років - ґрунтовну працю з власними фотознімками та малюнками, переважно про фресковий розпис²⁴.

За дорученням ІАК художник-архітектор П.П. Покришкін у травні 1907 р. провів виміри, фотофіксацію Остерської божниці та на засіданні реставраційної комісії зробив доповідь про її стан, зауваживши, що «по кирпичам, кладке и устройству арки постройка может быть относится к XI в.». Крім того, він запропонував проект реставраційних робіт, затверджений і повідомлений Остерській повітовій управі²⁵.

Не залишилися байдужими до стану Остерської божниці і представники Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі ЧГВАК). 1910 р. В.А. Шугаевський оглянув пам'ятку та вніс пропозиції по збереженню залишків церкви: зробити над західною частиною футляр, хоча б дерев'яний. На жаль, земська управа не дала відповіді на пропозицію. Хоча незначні земляні роботи там були проведені. В тому таки ж році чернігівський губернатор А.А. Хвостов за підпискою зібрав для Юр'євої божниці 141 руб. 01 коп., а до музею ЧГВАК від І.М. Руденка надійшли фрагменти кераміки та зубів тварин, знайдених під час проведення земляних робіт по укріпленню храму²⁶. Це були останні кроки по вивченню пам'ятки. Для археологічних установ Санкт-Петербурга та Москви змінилися територіальні пріоритети досліджень, вони були перенесені на територію Північної Русі, а місцеві осередки звернулися до вивчення архівної спадщини.

За радянської влади починається новий етап у вивченні Михайлівського храму в м. Острі. Наведені сторінки історії дослідження та збереженості Старгородської божниці в XIX - на початку XX ст. доповнюють наше уявлення про перші кроки пам'яткоохоронної справи в Україні, яку проводили представники церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Імператорської археологічної комісії, Імператорського Московського археологічного товариства, Чернігівської губернської вченої архівної комісії та Остерського земства.

Джерела та література:

1. Літопис Руський. - К., 1989. - С. 251.
2. Каргер М.К. «Летская божница» Владимира Мономаха // КСИИМК. - 1953. - Вып. XLIX. - С. 19.
3. Богусевич В.А. Остерский городок // КСИАУ. - 1962. - Вып. 12. - С. 39.
4. Раппопорт П.А. Русская архитектура X - XIII вв. // Свод археологических источников. - Л., 1982. - № 38. - С. 38.
5. Константинович М. Развалины Юрьевой божницы в с. Старгородка // Киевская старина. - 1896. - № 11 - ноябрь. - С. 139.
6. РВ НА ИМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1888 г. - Спр. 15. - Арк. 17 - 17 об.
7. Рукописный відділ наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (далі РВ НА ИМК) РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 1.

8. Там само. - Арк. 1 зв.
9. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 44. - Арк. 9 зв.
10. РВ НА ПМК РАН - Ф. 3. - Оп. 1. - Спр. 400. - Арк. 201 зв.
11. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 28.
12. Известия церковно-археологического общества при киевской духовной академии за 1894 г. - К., 1895. - С. 18 - 22.
13. Добровольский П.М. Юрьевская Божница. - Чернигов, 1903. - С. 18 - 19.
14. РВ НА ПМК РАН. - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25.
15. РВ НА ПМК РАН. - Ф. 1.- Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25 зв.
16. Добровольский П.М. Юрьевская божница. - Чернигов, 1903. - 25 с.
17. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1903 - Спр. 96. - Арк. 1, 4 об.
18. Правила Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове в 1908 г. и протоколы заседаний Предварительного комитета 7 - 9 февраля 1906 г. - Москва, 1906. - С. 41.
19. Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи XIX века. - М., 1986. - С. 157.
20. РВ НА ПМК РАН - Ф. 4. - Спр. 53. - Арк. 64.
21. РВ НА ПМК РАН - Ф. 1. - Оп. 1891. - Спр. 175. - Арк. 25 зв.
22. Макаренко Н. Развалины в Старогородке // Старые годы. - 1907. - Февраль. - С. 58.
23. Макаренко Н. Древнейший памятник искусства Переяславского княжества // Сб. статей в честь гр. П.С. Уваровой. - М., 1916. - С. 373 - 404.
24. Макаренко М. Старогородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне Лівобережжя. - К., 1928. - С. 205 - 223.
25. Известия Императорской археологической комиссии. - Вып. 26 (Вопросы реставрации. Вып. 1). - С.-Петербург, 1908. - С. 19.
26. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1910 год. - Чернигов, 1911. - С. 22, 25.

Галина Полієнко

БЛАГОДІЙНИЦТВО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ

(друга половина XIX - початок XX століття)

Історична ретроспектива добродійності є нагальною і актуальною у контексті зародження та розвитку громадянського суспільства в Україні. Благодійність, спонукальні мотиви якої закладені в людських почуттях милосердя та співчуття, у діяльності православної церкви підкріплюються ще й християнськими принципами. Дослідники пов'язують розмах благодійності в другій половині XIX - на початку XX століття з якісно новим етапом розвитку соціально-економічних та культурно-освітніх процесів [1].

У визначений період у державі діяли міністерства і відомства, котрі займалися лише добродійністю (відомство закладів імператриці Марії, Російське товариство Червоного Хреста, Імператорське людинолюбне товариство, Опікунство будинками працелюбства тощо), та установи, які не мали спеціального благодійного призначення (відомство православного сповідання та військового духовенства, міністерство внутрішніх справ, міністерство юстиції, міністерство народної освіти) [2]. Більше третини усіх благодійних товариств, що виникли в 60-х роках XIX ст., засновувалися відомством православного сповідання [3].

У Чернігівській єпархії існувала розгалужена мережа благодійницьких організацій і товариств, але допомога надавалася не всім, хто на неї претендував, а лише бідним верствам населення. На той час під бідністю розуміли становище, коли людині не вистачало засобів для задоволення потреби у їжі, одязі і житлі. Жебраками називали людей, котрі зовсім не здатні були самотужки забезпечити себе найнеобхіднішими засобами для існування, а тому про них повинні були піклуватися інші. Допомоги потребували також каліки, хворі, діти-сироти, особи похилого віку та ін. З огляду на такий контингент благодійною діяльністю займалися численні братства, православні трудові общини, церковні благодійні товариства, єпархіальні опікунства, товариства Червоного Хреста тощо. При участі церкви організувалися лікарні, школи, бібліотеки, читальні, будинки інвалідів тощо, велась постійна робота для підтримки парафіян. Благодійницькі заклади утримувалися на власні кошти, пожертви приватних осіб, а також шляхом зборів, що влаштовувалися